

НЕОБХІДНА ОБОРОНА ІЗ ТРАВМАТИЧНОЮ ЗБРОЄЮ

Федоров В. М.

Дії, вчинені в стані необхідної оборони, якщо не було перевищено її межі, вважаються правомірними і не можуть бути підставою для притягнення особи не тільки до кримінальної, а й до цивільно-правової чи будь-якої іншої юридичної відповідальності.

Поява стану необхідної оборони неминуче пов'язується з установленням законних засад його виникнення і визначених законом меж його допустимості. Якщо небезпечне для людини посягання за всіх часів неминуче було приводом і підставою для вжиття заходів захисту, то встановлення меж необхідності оборони дозволило відмежувати необхідну оборону від інших правових заходів захисту. Тобто в самому понятті «необхідна оборона» закладено умови її правомірності.

Поняття «оборона» означає протиставлення визначених дій якому-небудь посягання. «Необхідність» – встановлення таких меж допустимості, що виправдовуються моральними підставами, визначеними суспільством. За справедливими твердженням О. Коні, ймовірно, що дії людини в цій сфері не можуть бути безмежними, обмеження її зумовлене самим існуванням суспільства, держави [8, с. 3]. Межі правомірності необхідної оборони визначають її обсяг і відображають становище особистості в державі.

Це багато в чому зумовлюється тим, що в ст. 36 Кримінального кодексу (далі – КК) України зазначене лише суспільно небезпечне посягання як підстава для права на необхідну оборону. Закон визначає межі допустимого захисту через оціночне поняття перевищення меж необхідної оборони і водночас не йдеться про часові межі здійснення захисту.

Отже, складається ситуація, за якої ні закон, ні інші нормативні акти не містять вичерпного переліку ознак, що визначають правомірність необхідної оборони. Тому визначення умов правомірності є справою науки кримінального права і практики судово-слідчих органів.

Найбільше ускладнень на практиці пов'язано з визначенням меж допустимого захисту. Ця ж обставина є суттєвим стимулом до застосування самими громадянами необхідної оборони для захисту від злочинних посягань. Проте визначення поняття й ознак меж допустимого захисту будуть більш детальними, якщо розглянути їх у взаємодії і взаємозв'язку з усіма умовами правомірності необхідної оборони.

У кримінально-правовій літературі поширений поділ усіх умов необхідної оборони на дві групи. До першої групи вчені відносять умови, що характеризують посягання. Проте серед юристів немає єдиної думки щодо кількості та якості зазначених умов. Так, одні автори умовами, що характеризують посягання, вважають: 1) суспільну небезпеку посягання; 2) наявність посягань; 3) дійсність посягань [11, с. 30]. Як умови, що характеризують захист, виділяють такі: 1) захищати можна особу, права особи, що обороняється, інших осіб, суспільство та державу; 2) захист має полягати в завданні шкоди тому, хто посягає; 3) захист не повинен перевищувати меж необхідної оборони [19, с. 16].

Вирішення питання про необхідність визначення тимчасової межі оборони більш повно можна розгля-

нути з використанням іншої класифікації умов правомірності оборони. Професор І. Тишкевич зазначав, що розподіл умов правомірності оборонних дій на дві групи (одні належать до нападу, інші – до захисту) дещо штучний. Оскільки йдеться про умови правомірності оборони, то всі вони належать саме до неї, тобто характеризують її як дозволу законом дію із припинення суспільно небезпечного посягання [13, с. 48].

Іншу систему розгляду умов правомірності необхідної оборони пропонував В. Кириченко, який зауважив: «Більш правильним був би поділ цих умов на дві групи, а саме: на умови, що стосуються виникнення й припинення права необхідної оборони, й умови, що визначають межі допустимого захисту» [6, с. 17]. Ця думка була панівною й у дореволюційній доктрині кримінального права.

О. Коні виділяв: 1) умови права на необхідну оборону; 2) межі необхідної оборони [8, с. 20]. Така позиція є більш точною, оскільки відображає сутність необхідної оборони, що полягає в правомірному захисті від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання визначеної шкоди тому, хто посягає. Із цього положення випливає, що під час оцінювання правомірності оборони необхідно визначити: по-перше, ознаки, що визначають підстави для застосування необхідної оборони; по-друге, межі можливої поведінки особи, що обороняється. Отже, всі умови правомірності необхідної оборони можна поділити на умови, що визначають підстави для необхідної оборони, й умови, що визначають межі допустимого захисту.

Умовами правомірності необхідної оборони, що визначають підстави, є: 1) суспільна небезпечність посягання; 2) реальність посягання; 3) завдання шкоди тільки тому, хто посягає. До умов правомірності необхідної оборони, що визначають межі допустимого захисту, варто віднести такі: 1) захист повинен здійснюватися вчасно (часову межу оборони); 2) захист не повинен перевищувати інтенсивну межу необхідної оборони.

Абсолютна більшість авторів зазначають, що необхідна оборона шляхом завдання тому, хто посягає, шкоди можлива лише за наявності суспільно небезпечних діянь, що посягають на інтереси і права особи, суспільства і держави, охоронювані кримінальним законом [4, с. 7].

Предметом дискусії залишається питання про допустимість необхідної оборони проти суспільно небезпечних діянь неосудних і осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Деякі вчені розглядають захист проти суспільно небезпечних посягань неосудних і малолітніх за правилами крайньої необхідності [13, с. 49]. Але варто зазначити, що «стан необхідної оборони є об'єктивною реальністю, яка спричинена об'єктивно небезпечним посяганням, і водночас знання чи незнання особою, яка обороняється, суб'єктивного стану нападника не може змінити характеру посягання і тим виключити стан необхідної оборони» [15, с. 63].

Федоров В. М., 2018

З позиції об'єктивності суспільної небезпеки як іманентної властивості будь-якого злочинного діяння варто розглядати і дискусійне питання про допустимість необхідної оборони проти незаконних дій посадових осіб. Оскільки протиправні дії посадових осіб створюють небезпеку охоронюваним законом інтересам, було б несправедливо заборонити громадянам захищатися від них. Та обставина, що ці дії вчиняються службовою особою, як відомо, не знижує ступеня їхньої суспільної небезпеки. Навпаки, у разі використання влади всупереч закону і створення цим загрози завдання шкоди особистим, суспільним і державним інтересам, характер і ступінь суспільної небезпеки різко підвищуються [10, с. 41].

Другою умовою правомірності необхідної оборони є справжність посягання, що означає його наявність в об'єктивній реальності. Якщо посягання наявне тільки в уяві особи, тоді оборона від нього визнається уявною. Уявна оборона розуміється як оборона проти уявного, удаваного посягання, якого насправді немає [2, с. 258].

Особи, що неправильно оцінюють дії потерпілого, помилково припускають наявність такого посягання [1, с. 43].

Уявна оборона зумовлюється об'єктивними обставинами, що створюють обстановку вчинення суспільно небезпечного посягання. Для визначення юридичних наслідків уявної оборони використовуються загальні правила про фактичну помилку. Під час кваліфікації дій особи, що перебувала в стані уявної оборони, можливі три варіанти:

1) відповідальність особи виключається за правилами ст. 36 КК України, якщо ситуація давала підстави думати, що все відбувається насправді, й особа, яка оборонялася, не могла думати, що посягання не існує;

2) відповідальність настає за перевищення меж необхідної оборони, якщо особа в обстановці події, яка давала підставу думати, що вчиняється реальне посягання, перевищує межі захисту, допустимі в умовах відповідного реального посягання;

3) відповідальність настає за завдання шкоди через необережність, якщо особа не усвідомлювала наявності посягання, але відповідно до обставин справи повинна була і могла це усвідомлювати. Для визнання необхідної оборони правомірною необхідно, щоб шкода завдавалася тільки особі, яка посягає [9, с. 96].

Отже, викладені умови визначають юридичну підставу для необхідної оборони. Наявність стану необхідної оборони можна визнати лише в тому разі, коли шкода завдана особі, яка посягає на охоронювані кримінальним законом інтереси і права особи, яка обороняється, чи інших осіб, суспільства, держави.

Хоча зазначені умови і є підставою для виникнення права на необхідну оборону, їх недостатньо для визнання дій того, хто обороняється, правомірними. Обсяг права на необхідну оборону визначається межами необхідної оборони.

Відповідно до чинного законодавства, питання про межі допустимості необхідної оборони є питанням факту. Через відсутність чітких законодавчих ознак їх визначення теорія кримінального права і судової практика, з огляду на підстави для необхідної оборони і поняття перевищення меж необхідної оборони, розробляє загальні принципи визначення останніх.

Часовими межами необхідної оборони називаються межі здійснення захисту, що визначаються наявністю

реальної небезпеки завдання шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам, спричиненої суспільно небезпечним посяганням. Установлення цих меж визначає формальні межі оборони. Матеріальний зміст оборони, тобто допустимий розмір шкоди, якої можна завдати під час посягання, визначається в літературі неоднозначно. Так, матеріальний зміст захисту визначається характером дій того, хто обороняється, та їхньою інтенсивністю. Ознака інтенсивності – «рівень напруженості, зусилля», достатній для характеристики матеріального змісту оборонних дій. Інтенсивність оборони й інтенсивність нападу в кримінально-правовій літературі визначаються такими ознаками, як: 1) засоби, які застосовуються під час нападу; 2) стрімкість нападу і спосіб вчинення посягання; 3) об'єкт посягання, його важливість; 4) сили і можливості злочинця довести до кінця задуманий злочин; 5) сили і можливості того, хто обороняється, його вік і фізичні сили; 6) характер благ, що охороняються [18, с. 17]. Загалом, рівень напруженості за необхідної оборони характеризується всіма об'єктивними і суб'єктивними обставинами ситуації протистояння, про що свідчать і наведені узагальнені ознаки.

Отже, матеріальний зміст оборони визначається інтенсивною межею допустимості необхідної оборони. Таке тлумачення впливає із законодавчого поняття перевищення меж необхідної оборони, що в ч. 3 ст. 36 КК України визначається як «умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту». Зважаючи на законодавче розуміння перевищення меж необхідної оборони, інтенсивну межу допустимості оборони можна визначити через визначену відповідність дій того, хто обороняється, й ознаки характеру і ступеня суспільної небезпеки посягання.

Основним моментом в інституті необхідної оборони є межа можливої поведінки особи, яка захищається: наскільки вільною є людина під час опору суспільно небезпечному посягання. Свобода того, хто обороняється, обмежується допустимістю необхідної оборони, що обґрунтовує її необхідність. Вирішальну роль у визначенні меж допустимого захисту відіграє його мета – запобігання суспільно небезпечному посягання чи його припинення. Сутність цього питання ускладнюється тим, що варто встановити, чи виникло право оборони. Це питання повинно зважуватися з погляду психічного сприйняття особи, яка обороняється, заснованого на об'єктивних даних, з огляду на які в неї з'явилось суб'єктивне уявлення про безпосередню загрозу посягання. Серед таких об'єктивних даних суспільно небезпечне діяння визнається головною ознакою, що зумовлює появу права оборони. Але воно не є єдиною такою ознакою. За безпосередньої небезпеки появи посягання як ознаки, що визначає початковий момент оборони, є всі обставини справи. Зокрема, необхідно враховувати особливості особи, яка намагалася вчинити злочин, її поведінку, стан, в якому вона була в момент загрози. Отже, суб'єктивне сприйняття того, хто обороняється, передбачає наявність усвідомлення характеру і ступеня наявної суспільної небезпеки чи майбутнього посягання, обстановки захисту й розуміння того, що його дії спричинені безпосереднім, майбутнім, чи тим, що вже розпочалося, але ще не закінченим посяганням. Інакше кажучи, суб'єктивне уявлення особи, яка вдається

до необхідної оборони, про те, що суспільно небезпечно посягання вже почалося або безпосередньо має бути, повинно бути засноване на всій фактичній обстановці, на діях того, хто посягає, що створюють реальну загрозу для суспільних чи індивідуальних інтересів, які охороняються кримінальним законом.

Питання про виникнення й припинення стану необхідної оборони потрібно вирішувати з урахуванням конкретних обставин кожного випадку в їх сукупності. Водносам початковий і кінцевий моменти суспільно небезпечно посягання відіграють важливу роль у визначенні тимчасових меж оборони, проте надання їм вирішального значення, без урахування інших обставин справи, спричиняє помилки під час оцінювання правомірності необхідної оборони і, як наслідок, необґрунтований осуд осіб, що вчинили правомірний захист. У зв'язку із цим варто погодитися з висновком про доцільність визначити разом із межами допустимої шкоди необхідної оборони також часові межі оборони. Варто зосередити увагу на «початковому» і «кінцевому» моментах стану необхідної оборони для встановлення, коли може мати місце необхідна оборона, коли її ще не може бути чи коли її вже не повинно бути. Так, першим видом меж допустимості необхідної оборони є межі її здійснення в часі.

Другим видом меж необхідної оборони законодавство закріплює межі допустимості оборонних дій, зумовлені характером цих дій. Сутність цього виду меж полягає у відповідності дій того, хто обороняється, характеру і ступеню суспільної небезпеки посягання. Це положення впливає із закону, що завдання шкоди тому, хто посягає, визнається правомірним, «якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» (ст. 36 КК України).

Законодавець визначив межі правомірності оборони, що належать до характеру оборонних дій, через визначення їх перевищення. Так, відповідно до ч. 3 ст. 36 КК України, «перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту». Через таке неконкретне оціночне формулювання визначення перевищення меж необхідної оборони немає єдиної думки серед учених про критерії та принципи визначення зазначених меж. Ця обставина негативно впливає на використання громадянами права необхідної оборони.

Найбільш поширеними й істотними труднощами під час з'ясування ознак правомірності необхідної оборони є відсутність чіткої межі між необхідною обороною і кримінально карним перевищенням її меж.

Теоретики кримінального права неодноразово вказували на той факт, що застосування оціночних понять на практиці пов'язане з певними труднощами. Тому важливою гарантією правильного застосування цих понять є формування адекватних їм стандартів (еталонів) оцінки, з якими зіставляються конкретні обставини кожної справи.

Здебільшого виділяють ознаку інтенсивності посягання і захисту. Так, професор Т. Шавгулідзе висловлює думку, що законодавець, «коли визначає явну невідповідність захисту характеру і небезпеці посягання», безсумнівно, має на увазі лише таку оборону, коли явно порушена відповідність між інтенсивністю посягання і захистом [15, с. 47]. Проте в літературі від-

сутня єдина думка щодо юридичного змісту цієї ознаки. Зокрема, В. Козак пише, що під час вирішення питання про правомірну оборону варто враховувати в сукупності завдану і відвернену шкоду й інтенсивність посягання [7, с. 85]. Навпаки, професор Х. Кадарі зазначає, що критерій інтенсивності нападу повинен бути відкинутий. Оскільки, на його думку, спроба надати йому більш змістовного значення фактично замінює цей критерій іншою вимогою, відповідно до якої завдана для відбиття нападу шкода не повинна різко перевищувати загрозової шкоди [5, с. 77].

Такі протилежні погляди можна об'єднати, якщо повно розкрити поняття інтенсивності із зазначенням всіх змістовних ознак. Термін «інтенсивність» визначається як рівень напруженості зусилля. Стосовно ситуації необхідної оборони її рівень напруженості може визначатися всіма обставинами, що характеризують посягання і захист.

Ця позиція висвітлена теоретиками кримінального права. Зокрема, І. Слущкий інтенсивністю посягання називає «ступінь його небезпеки, а також силу і стрімкість нападу» [12, с. 23] і вважає, що інтенсивність посягання залежить від об'єкта злочину (життя, воля, майно), способу дії злочинця і тих засобів, що були застосовані тим, хто нападає, чи тим, хто захищається (ціпок, ніж, кастет, пістолет тощо). Найбільш повну і змістовну оцінку ознаці інтенсивності дає професор М. Якубович, який зауважує, що інтенсивність нападу зумовлюється як об'єктом посягання, так і способом дії того, хто нападає. Науковець зазначив, що коли йдеться про інтенсивність оборони і про інтенсивність нападу, то необхідно оцінювати всі обставини в сукупності, а саме: 1) засоби, використані під час нападу; 2) стрімкість нападу і спосіб вчинення посягання; 3) об'єкта посягання, його важливість; 4) сили і можливості злочинця довести до кінця задумане посягання; 5) сили і можливості того, хто обороняється, його вік і фізичні сили; 6) характер благ, що захищаються, засоби, які використовуює той, хто обороняється [18, с. 85].

Отже, з наведених позицій видно, що під час розкриття змісту інтенсивності посягання більшість авторів називають ознаки, що характеризують характер і ступінь суспільної небезпеки посягання. Таке розуміння інтенсивності посягання впливає з тексту закону. У ч. 3 ст. 36 КК України прямо визначається: «Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту». Відповідно до буквального тлумачення цього положення, інтенсивність посягання варто визначити за допомогою системоутворювальних чинників його суспільної небезпеки. Оскільки склад злочину – це передбачена кримінальним законом система істотних об'єктивних і суб'єктивних елементів і ознак злочину, що утворюють і характеризують його суспільну небезпеку, то зміст інтенсивності посягання можна розглянути через елементи й ознаки складу злочину.

Саме усвідомлення в діях або в безпосередній погрозі складу конкретного злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, дозволяє правильно оцінити інтенсивність посягання. Зміст інтенсивності посягання варто визначити за об'єктивними та суб'єктивними ознаками, що характеризують його суспільну небезпеку. До них належать:

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

1) об'єкти і предмети, на які посягає суспільно небезпечне діяння;

2) діяння, розмір завданої шкоди, місце, спосіб, знаряддя, засоби й обстановка вчинення злочину;

3) вина, мотив, мета;

4) суб'єкт посягання.

Необхідно також зазначити, що склад злочину не усуває питання про коло системоутворювальних чинників суспільної безпеки діяння. Склад суспільно небезпечного діяння – лише визначена, хоча і головна, частина злочину. Останній може охоплювати і такі прояви та супровідні обставини, що не є істотними, типовими і постійними для всього роду чи виду таких негативних явищ, але які все ж таки, за наявності, можуть впливати на конкретний ступінь суспільної безпеки даного конкретного посягання.

Оскільки необхідна оборона являє собою єдність суспільно небезпечного посягання й оборонних дій, питання про межі її правомірності вирішуються з огляду на визначене співвідношення інтенсивності посягання й інтенсивності захисту. Отже, визначення змісту інтенсивності суспільно небезпечного посягання явно недостатньо. Для правильного визначення меж допустимої оборони необхідно з'ясувати зміст інтенсивності захисту. Аналіз захисту як вчинку, що виключає злочинність діяння, дозволяє виділити сукупність стійких відносин між елементами, що утворюють дані вчинки.

Ю. Баулін визначив склад, що виключає злочинність діяння як систему юридичних ознак суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної й об'єктивної сторін, що характеризують його як суспільно корисний чи соціально прийнятний [3, с. 78]. Ознаки, що характеризують склад необхідної оборони як обставини, що виключають злочинність діяння, повинні стати вирішальними.

Визначення інтенсивності необхідної оборони тісно пов'язане із засобами захисту, дозволеними законом. Тому велике значення має законопроект «Про дозвільну систему у сфері поводження зі спеціальними певними видами зброї, бойових припасів до неї, засобів індивідуального захисту та активної оборони, вибуховими матеріалами промислового призначення». Серед багатьох питань, порушених у цьому законопроекті, найбільш гострі суперечки точаться щодо прав фізичних осіб (громадян) на певні об'єкти дозвільної системи. Так, у ст. 7 передбачено, що громадяни України, які досягли 18-тирічного віку, мають право володіти такими об'єктами дозвільної системи:

1) вогнепальна зброя (мисливська гладко твольна) та бойові припаси до неї;

2) холодна зброя (шаблі, мечі, кинджали, мисливські ножі), така екзотична і водночас небезпечна зброя, як арбалет; пневматична зброя калібру понад 4,5 мм і швидкістю польоту кулі понад 100 м на секунду;

3) газова зброя (пістолети і револьвери та патрони до них, спорядженні речовинами сльозоточивої та дратівливої дії);

4) пістолети і револьвери, що стріляють гумовими й аналогічними за властивостями патронами.

Крім того, особи, які досягли віку 21 років, будуть мати право володіти мисливською нарізною зброєю, яка за своїми властивостями по суті є бойовою.

Всі перелічені в законопроекті предмети належать до засобів індивідуального захисту й активної оборо-

ни. Отримати право на їх придбання можна через органи дозвільної системи Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС). Набір документів, необхідних для цього, традиційний: медична довідка, відомості про відсутність судимості. Крім того, необхідно прослухати короткий курс бесід про вивчення матеріальної частини зброї, правил поводження з нею та порядок застосування.

Хоча даний законопроект значно розширює перелік засобів самооборони, найбільш гострі дискусії розгорнулися в засобах масової інформації щодо травматичної зброї, яку в документі віднесено до зброї несмертельної дії. Але це не зовсім так. У разі стрільби із близької відстані із цієї зброї робиться постріл, що пробиває наскрізь людський череп.

Колись травматика було дозволено придбавати вузькому колу суб'єктів: працівникам правоохоронних органів, журналістам тощо. Якщо ж говорити більш точно, то в користуванні громадян є не менше п'ятисот тисяч одиниць цієї зброї, хоча, за даними МВС, дозвіл на її придбання отримували трохи більше 100 тисяч осіб.

Мимоволі з'являється запитання: де ж «добували» громадяни ці «стволы»? Варіантів незаконного придбання травматика досить багато: її контрабандне ввезення, перероблення з газових і стартових зразків, отримання дозволу на носіння такої зброї за допомогою підроблених документів тощо. Але всі ці канали озброєння об'єднують те, що будь-яка відповідальність за незаконне придбання цієї зброї відсутня. Тому травматика купують без перешкод, про всяк випадок. І випадок цей звичай трапляється. То хтось на вас не так подивився, то щось не те сказав, то чиясь машина не така дорога, як ваша, неправильно вас обігнала або, як кажуть водії, «підрізала». Хоча жодна із зазначених дій не є криміналом, а отже, не передбачає необхідної оборони, у хід іде травматика.

Тільки за минулий рік, за даними МВС, зареєстровано приблизно 1 000 таких випадків. Сумну пальму першості в цьому «змаганні» завоювала Одеса. За влучним висловом деяких центральних телевізійних каналів, вона стала більше нагадувати не курортне місто, а Чикаго 20-х рр. минулого століття. Причому кількість цих «стрільців» різко зросла саме влітку цього року. Звичайно ж, щось можна віднести на південний темперамент, щось пояснити спекотною погодою і загазованим повітрям. Але головна причина цього явища криється в тому, що в населення з'явилося багато травматичної зброї.

Автори даного законопроекту стверджують, що поява в населення на законних підставах травматичної зброї істотно поліпшить і його безпеку. Так, але якщо вона буде застосовуватися тільки для захисту від злочинів, якщо вона буде використана за правилами її застосування (після попередження, з відстані не менше 1,5 метрів і тільки в «спеціально дозволені» для того частини тіла тощо). Але практика показує, що ці правила діють лише на папері.

На відміну від минулих років, МВС України виступає за ухвалення даного законопроекту. Можливо, воно вже не вірить у власні сили, адже, за даними деяких соціологічних досліджень, цьому відомству довіряють, а значить, і сподіваються на його допомогу, приблизно 1% населення. Але є й інші пояснення: останніми роками в збройний бізнес прийшла велика кількість колишніх

високопоставлених «силовиків», які зацікавлені в отриманні відповідного прибутку.

Законопроект поки що залишається тільки на папері. Але щоб не зробити фатальної помилки, варто діяти досить обережно, насамперед коли йдеться про травматичну зброю, оскільки вона не є нешкідливою і з неї можна вбити або покалічити людину. По-перше, відповідальність за незаконні дії з нею варто передбачити в ст. ст. 262, 263 КК України. Якщо і розширювати перелік осіб, які можуть носити таку зброю для самооборони, то спочатку варто дозволити її лише приватним охоронним структурам, водночас залишити можливість використання її тими суб'єктами, в яких це право було і раніше.

Література:

1. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постановою Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1. Постанови Пленуму Верховного Суду у кримінальних справах (1973-1974 рр.) / за ред. В. Малярченка. Офіційне вид. К.: Ін Юре, 2004. С. 43.
2. Бажанов М., Баулін Ю., Борисов В. Кримінальне право України: Загальна частина. К.; Х.: Юрінком-Інтер; Право, 2002. 416 с.
3. Баулін Ю. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Х., 1991. 360 с.
4. Зуов В. Необходимая оборона и крайняя необходимость. Вопросы квалификации и судебно-следственной практики. М., 1996. 96 с.
5. Кадари Х. К вопросу о превышении пределов необходимой обороны в советском уголовном праве. Таллинн, 1995. 159 с.
6. Кириченко В. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность. Советское государство и право. 1958. № 8. С. 90.
7. Козак В. Право граждан на необходимую оборону. Саратов, 1972. 85 с.

8. Кони А. О праве необходимой обороны. М., 1865. Т. 1. 358 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. П. Андрушка, В. Гончаренка, Є. Фесенка. 2 вид., переробл. та доп. К.: Дакор, 2008. 1428 с.
10. Побегайло Э. Необходимая оборона и задержание преступника в деятельности ОВД. М., 1987. 54 с.
11. Саїнчин О. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2002. № 3. С. 33-35.
12. Слущкий И. Обстоятельства, не включающие уголовную ответственность. Л., 1956. 76 с.
13. Ткаченко В. Необходимая оборона. Законность. 1995. № 1. С. 48-51.
14. Тишкевич И. Условия и пределы необходимой обороны. М., 1969. 97 с.
15. Шавгулидзе Т. Необходимая оборона. Тбилиси, 1996. 158 с.
16. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. Шелищенко та ін. К.: Укр. енцикл., 2004. Т. 1-6.
17. Юшков Ю. Проблемы пределов необходимой обороны. Концепция уголовного законодательства России. Омск, 1992. С. 24-29.
18. Якубович М. Вопросы теории и практики необходимой обороны. М., 1961. 227 с.
19. Якубович М. Обстоятельства, исключающие общественную опасность и противоправность деяния. М., 1979. 64 с.

*Федоров В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету
«Одеська юридична академія»*